

"חד-נס" בחינוך: שותפותה של ח"כ אסתר רזיאל-נאור במאבק לביטול שיטת הזרמים

נעמה טייטלבוים-קריא

תקציר

מאמר זה דן בפעילותה הפרלמנטרית של חברת הכנסת (ממפלגת חרות) אסתר רזיאל-נאור לביטול שיטת הזרמים בחינוך כביטוי וכתרגום לחזונו של זאב ז'בוטינסקי, ובפרט בנושא של ערך ה"חד-נס" - הדרישה לדבוק ברעיון הציוני בלבד ולא ברעיונות אידאולוגיים נוספים. בשנים שבין קום המדינה (1948) לבין חקיקת חוק חינוך ממלכתי (1953) פעלה מפלגת חרות לביטול "שיטת הזרמים", שיטה שאפשרה את קיומם של ארבעה זרמי חינוך בפיקוח ובחסות של המדינה: הזרם הכללי, זרם העובדים, זרם המזרחי והזרם של אגודת ישראל. אסתר רזיאל-נאור הובילה מטעם מפלגת חרות את המאבק לביטול שיטה זו. בבסיס התנגדותה של רזיאל-נאור לשיטת הזרמים עמדו האידאולוגיה הרוויזיוניסטית וערך החד-נס. בפעילותה הפרלמנטרית לביטול שיטת הזרמים יצקה רזיאל-נאור לתוך החד-נס תוכן נוסף - תוכן חינוכי. היא ביקשה שמערכות החינוך יאמצו את ערך החד-נס, יתפסו אותו כרעיון מופשט של אחדות ויראו בו ביטוי מילולי לאחידות של אופן החינוך. במאמר זה¹ אני מבקשת לבחון את תרומתה של רזיאל-נאור לביטול שיטת הזרמים ואת מידת ההצלחה של פעילותה זו לשקף את האידאולוגיה של מפלגתה. הדיון בפעילותה של חברת הכנסת מאפשר להבין את משנתה החינוכית של מפלגת חרות בכלל ושל רזיאל-נאור בפרט.

מילות מפתח: חד-נס, מפלגת חרות, שיטת הזרמים

מבוא

אסתר רזיאל-נאור כיהנה ברציפות כח"כית מהכנסת הראשונה (כהונתה של זו החלה בפברואר 1949) עד לכנסת השביעית (כהונתה של זו הסתיימה בינואר 1974). היא הייתה חברת האצ"ל הבכירה ביותר מקרב נשות הארגון, ובשנת 1942 צורפה למפקדת האצ"ל. אף שלאחר קום המדינה רצתה לשוב למקצועה האהוב, הוראה, עם ייסוד מפלגת חרות והכנת רשימת המועמדים לכנסת היא נענתה לקריאתו של יעקב מרידור (סגנו של מנחם בגין ואחד הממונים על רשימת המועמדים). בשיחה עם רזיאל-נאור ביקש ממנה מרידור להמליץ על נשים שכדאי

1 המאמר מבוסס על החיבור שלי לשם קבלת התואר "דוקטור בפילוסופיה" (טייטלבוים-קריא, 2018) אשר נכתב בהנחיית פרופ' לילך רוזנברג-פרידמן, ראש המחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכאולוגיה באוניברסיטת בר-אילן.

לצדף ל"חרות" כחברות מפלגה. בכמה ראיונות סיפרה רזיאל-נאור כי לאחר שהיא ציינה כמה נשים אשר מתאימות לתפקיד, מרידור דפק באגרופו על השולחן וציווה עליה בצעקה להצטרף לפעילות הפוליטית של חרות - מפלגה המייצגת את יוצאי האצ"ל (להרחבה על אודות ייסוד המפלגה ראו אצל ויץ, 2003; ואצל רזניק, 2011).

דומה כי צעקתו של מרידור הייתה בבחינת התפרצות לדלת פתוחה, שכן רזיאל-נאור התכוונה להצטרף למפלגה. במשך כל שנות פעילותה בכנסת פעלה רזיאל-נאור לקידום החינוך בקרב שכבות מצוקה; להכרה בחברי האצ"ל אשר נפגעו בפעילותם במחתרת, כבעלי זכויות שוות לאלו של חיילים שנפגעו במלחמת העצמאות; ולהגברת עצמאות האישה ושיפור מעמדה באמצעות הכרה בזכותה לשלם מס הכנסה בנפרד מהבעל (טייטלבוים-קריא, 2017). אחת הפעילויות כבדות המשקל ביותר של רזיאל-נאור הייתה בתפקידיה כאחראית על מחלקת החינוך במפלגת חרות וכנציגת מפלגת חרות בוועדת החינוך והתרבות של הכנסת, תפקיד שהיא מילאה במשך כל שנות כהונתה בכנסת (טייטלבוים-קריא, 2018). בשנותיה הראשונות של המדינה רזיאל-נאור פעלה נמרצות לביטול שיטת הזרמים בחינוך.

בשנת 1953 חוקק בכנסת "חוק חינוך ממלכתי, תשי"ג-1953", ובוטלה שיטת הזרמים שהייתה נהוגה בארץ משנות העשרים של המאה ה-20. לפי שיטה זו, מערכת החינוך הלאומית-יהודית פוצלה לזרמים חינוכיים בעלי זיקה פוליטית: זרם המזרחי, הזרם הכללי וזרם העובדים. כמו כן פעלו בתי ספר של אגודת ישראל, ואלה לא קיבלו את מרותם של המוסדות הלאומיים (דוידסון, 2002). מתן האוטונומיה לזרמי החינוך הביא עם קום המדינה למאבק של כמה מפלגות בשיטה זו - כמו גם של ראש הממשלה, דוד בן גוריון - ולניסיון שלהן להמירה בחינוך ממלכתי אחיד, ללא זיקה עדתית או מפלגתית (צמרת, 1993, 1997; רשף, 1987; תדמור-שמעוני, 2010).

מפלגת חרות התנגדה לשיטת הזרמים מסיבות אידאולוגיות השונות מאלו של מפלגות הפועלים (דוידסון, 2002). שיטת הזרמים עמדה בניגוד מוחלט לעקרון החד-נס אשר זאב ז'בוטינסקי, אבי הציונות הרוויזיוניסטית ו"האב הרעיוני" של מפלגת חרות, ביקש להחיל בכל מרחבי העשייה הציונית, ובכלל זה במערכת החינוכית. עקרון החד-נס דוגל בהתאגדות חברתית שבמרכזה ערך אחד ויחיד: הלאומיות היהודית. עיקרון זה מנוגד לתפיסה התומכת בהנפת שני דגלים: הסוציאליזם והלאומיות היהודית (אבינרי, 1980; יער ושביט, 2001). מובילת המאבק בשיטת הזרמים מטעם מפלגת חרות הייתה, כאמור, ח"כ רזיאל-נאור. אני סבורה כי פעילותה של רזיאל-נאור בשדה החינוך בכלל ובביטול שיטת הזרמים בפרט הושפעה רבות מהביוגרפיה האישית שלה (היותה מורה ומחנכת), כמו גם מהאידאולוגיה ומהמשנה החינוכית של המפלגה אשר היא ייצגה (חרות). מטרת מאמר זה היא לבחון את פעילותה של רזיאל-נאור לביטול שיטת הזרמים, ובהתאם לכך לנתח את תפיסתה החינוכית של מפלגת חרות בחמש השנים הראשונות לקיומה של המדינה, ולנסות להבין את המשמעות הפוליטית של עמדת המפלגה בנושא שיטת הזרמים. כמו כן אני טוענת כי פעילותה הפרלמנטרית של רזיאל-נאור לביטול שיטת הזרמים ביטאה ניסיון להשתמש במערכת החינוך ככלי פוליטי להחדרת ערכים רוויזיוניסטיים, ובראשם ערך החד-נס.

במאמר מוצגת משנתו החינוכית של זאב ז'בוטינסקי, אבי תנועת החרות והוגה הדעות שחברי המפלגה הצהירו כי הם ממשיכי דרכו. לאחר מכן מוצגת המשנה החינוכית של חרות, המפלגה שהוסיפה על משנתו של ז'בוטינסקי ועשתה אותה למצע פוליטי. בהמשך נסקרים פעילותה הפרלמנטרית של רזיאל-נאור ועיסוקה בחוק החינוך הממלכתי ובביטול שיטת הזרמים. פעילותה הפרלמנטרית של רזיאל-נאור סייעה לתרגם את ההגות והמצע הפוליטי של ז'בוטינסקי ומפלגת חרות לצורה יישומית - חוקים (לרבות הצעות חוק והתנגדויות לחוקים).

רקע היסטורי

שיטת הזרמים

היסודות ליצירת מערכת חינוך לאומית יהודית הונחו עוד בימי העלייה הראשונה והעלייה השנייה. החינוך הלאומי בארץ ישראל היווה חלק בלתי נפרד מההתחדשות הציונית בארץ: הוא היה כלי שרת בידי ראשי הציונות לעיצוב החברה בארץ ולהנחלת ערכי הציונות, ותפקידו בעיצוב הזהות העברית החדשה לא יסולא בפז (אלבוים-דרור, 1986, 1990; ארנון, 1963/1947; רייכל, 2008; רינות, 1978). בתקופת העלייה הראשונה הוקמו בארץ מוסדות החינוך הראשונים אשר חינוכו לערכים לאומיים (שילה, 1995). לאחר מלחמת העולם הראשונה, כחלק מהרפורמות הארגוניות שערכה ההסתדרות הציונית, הוקמה "המחלקה לחינוך"; עד לשנת 1921 קיבלו את מרות המחלקה לחינוך לא פחות מ-135 בתי ספר, כ-80% מכלל בתי הספר אשר השתייכו לחינוך הלאומי היהודי. בשנת 1920 המחלקה לחינוך הכירה במוסדות החינוכיים של תנועת "המזרחי" הדתית כזרם חינוכי נפרד ממערכת החינוך העברית הכללית, והדבר הביא ליצירת שני זרמים של חינוך לאומי יהודי. בשנת 1926 הוכר זרם נוסף: זרם העובדים. הזרם הכללי ביקש להעמיד בבסיסו את האידיאלים תרבות לאומית, לימודים כלליים ועידוד העבודה, והתנגד לחיבור בין פוליטיקה לחינוך ולפיצול החינוך לזרמים (דוידסון, 2002; תדמור-שמעוני, 2010).

ערב הקמת המדינה היה הזרם הכללי הגדול ביותר מבין שלושת הזרמים: 50.2% מכלל התלמידים במערכת החינוך היהודית בארץ למדו במוסדות חינוך שהשתייכו לזרם זה. כבר בשנה הראשונה שלאחר קום המדינה ירד שיעור התלמידים בבתי הספר של הזרם הכללי (למדו בהם עד 40 אחוזים מכלל התלמידים במערכת החינוך היהודית). עם הקמת המדינה המשיכו להתקיים זרמי חינוך נפרדים; גם אגודת ישראל הצטרפה למערכת החינוך, ובתי הספר שלה הוכרו כזרם נוסף (דוידסון, 2002). בקיץ 1953, המועד שנקבע בו חוק חינוך ממלכתי המבטל את שיטת הזרמים, למדו בזרם העובדים 44% מכלל התלמידים במערכת החינוך היהודית (הזרם הכללי היה שני לו). בדיונים על "חוק לימוד חובה, תש"ט-1949" תבעו מפלגות האופוזיציה לכלול בחוק את ביטול שיטת הזרמים ולהנהיג חינוך ממלכתי. מפלגות השמאל והמפלגות הדתיות התנגדו לביטול זרמי החינוך - הן משיקולים פוליטיים והן בגלל חששה של "המזרחי" מפני ביטול האפשרות לחינוך דתי (דוידסון, 2002; צמרת, 1993, 1997). אין פלא אפוא שבחוק לימוד חובה נקבע כי ההורים זכאים לבחור את מסלול הלימוד של ילדם.

בשנים 1949-1951 הוכפל מספר התושבים בארץ ישראל. גם מספר התלמידים במסגרות החינוך הוכפל, והדבר הוביל לקליטתם של מורים ללא הכשרה מקצועית. במחנות הקליטה של העולים החדשים הונהגה מסגרת נפרדת של חינוך "אחיד". מטרת החינוך האחיד הייתה להטמיע את ערכי החילוניות הישראלית בקרב העולים; הדבר עורר תרעומת קשה, וזו הביאה בשנת 1950 להקמתה של ועדת פרומקין - ועדת חקירה ממשלתית בנושא חינוך ילדי העולים. הדיונים בנושא החינוך באותן השנים ומסקנות הוועדה הובילו לעימותים קשים בכנסת, עימותים שהתמקדו בעיקר בשאלת זכות הקיום של זרם העובדים הדתי. בן גוריון הפך את השאלה להצבעת אי-אמון בממשלתו: הקואליציה הפסידה בהצבעה, הכנסת פוזרה, ונקבעו בחירות חדשות. כל אלה היו סמנים בולטים בדרך לביטול שיטת הזרמים (צמרת, 1993, 1997; רשף, 1987; תדמור-שמעוני, 2010).

בממשלה החדשה מונה לשר החינוך בן ציון דינור, אחד התומכים הראשיים בביטול שיטת הזרמים ובקביעת חינוך ממלכתי אחיד. ראש הממשלה, דוד בן גוריון, היה נחוש בדעתו למסד את הגישה הממלכתית (דוידסון, 2002; רשף, 1987). בהתאם לכך הוא פעל לצד דינור לחקיקתו של חוק אשר יבטל את הזרמים ויכפיף את בתי הספר למרות הבלעדית של משרד החינוך. בן גוריון ומפא"י ביקשו לעצב מערכת חינוך אחידה אשר מוטמעים בה ערכי תנועת העבודה, הקשרים בין המולדת לעם וחינוך לגבורה ולחלוציות (רשף, 1987). לאחר דיונים רבים בתוך מפלגת מפא"י ודיונים פוליטיים שנמשכו כשנתיים, ובכלל זה משא ומתן קואליציוני עם מפלגות המזרחי והציוניים הכלליים (דוידסון, 2002; הכהן, 2010; פסטרנק, 2003), אושר באוגוסט 1953 "חוק חינוך ממלכתי, תשי"ג-1953". בחוק זה נקבע כי כל ילדי ישראל זכאים לחינוך שיגדיר משרד החינוך, ללא זיקה פוליטית. בחוק הוגדרו שני מסלולי חינוך ממלכתיים: חינוך ממלכתי וחינוך ממלכתי-דתי (חמ"ד).

שלוש מפלגות התנגדו לחוק החינוך הממלכתי אשר הוגש לכנסת: מפ"ם ואגודת ישראל התנגדו לו משום שביטל את הזרמים, ואילו חרות טענה כי בפועל החוק אינו מבטל את הזרמים. מפלגת חרות האמינה בצורך לבטל את שיטת הזרמים, אך לא בצורה שהוצגה בחוק המוצע. את המאבק של מפלגת חרות בחוק זה הובילה חברת הכנסת אסתר רזיאל-נאור. עוד ב-1949 בדיונים הראשונים של ועדת החינוך והתרבות בחקיקת חוק חינוך חובה ביקשה רזיאל-נאור לבטל את הזרמים החינוכיים ואת הזיקות בין המפלגות לבין בתי הספר. בקשתה זו ביטאה את תפיסתה הפוליטית ואת ניסיונה להחדיר את ערך החד-נס הז'בוטינסקאי למערכת החינוך.

תפיסת ז'בוטינסקי את החינוך הלאומי היהודי

חלק נכבד במאבקה של רזיאל-נאור לביטול שיטת הזרמים תופס הרצון להנחיל את משנת ז'בוטינסקי בנושא החינוך הלאומי היהודי, ולפיכך מן הראוי להרחיב בנושא זה. ז'בוטינסקי טען כי על המדינה למלא חמישה צרכים בסיסיים של כלל אזרחיה: "מזון - מעון - מלבוש - מורה - מרפא: חמש פעמים מס". חמשת המ"מים האלה היו עיקרי משנתו של ז'בוטינסקי. לפי תפיסה זו, על המדינה למלא את צרכיו הבסיסיים של האזרח: אוכל, דירה, בגדים, חינוך ובריאות.

במאבקו של ז'בוטינסקי לחינוך לאומי יהודי יוחסה חשיבות ללשון העברית ולתוכני הוראה לאומיים. ראשית פעילותו של ז'בוטינסקי בתחום זה הייתה בשנת 1903, בעת מאבקו ב"חברת מפיצי השכלה בישראל בארץ רוסיה", אגודה יהודית שפעלה במזרח אירופה ושאפה לקדם את הפצת ההשכלה בקרב כלל הציבור היהודי. ז'בוטינסקי הדגיש את הצורך לקבוע מטרות חדשות לחינוך היהודי: הטמעת הערכים הלאומיים היהודיים והנחלתם לדור הצעיר (הרמתי, 1981). במאמרו "החינוך העברי" משנת 1903 הוא קרא למהפכה תרבותית בתחום החינוך העברי: לא (רק) לימוד בלשון העברית, כי אם מהפכה בתוכני הלימוד העברי. ז'בוטינסקי ביקש להוסיף לתכנים הקיימים ערכים לאומיים עבריים. לפי גישתו, הכללת תכנים כאלה תוסיף נדבך לעיצוב הזהות היהודית של הדור הצעיר ותמנע התבוללות (הרמתי, 2004; ז'בוטינסקי, 1949).

ז'בוטינסקי לא פעל בחלל ריק. התנועה הלאומית היהודית התגבשה באותן השנים בקונגרסים הציוניים, והתסיסה חברתית והאינטלקטואלית התבטאה גם בתחום החינוך. בדומה למחנכים ציוניים אחרים ראה ז'בוטינסקי בלשון העברית השלמה של החינוך הלאומי ושל החינוך ללאומיות (הרמתי, 1981). ז'בוטינסקי לא צמצם את השיח רק להוראה בשפה העברית, אלא ציפה לכך שללימוד העברית יהיה ביטוי תרבותי. לדבריו, הבסיס הראשוני ללמידה של תרבות עברית הוא השפה העברית. קיום בתי ספר שמלמדים בהם בעברית הוא תנאי הכרחי ליצירתה של תרבות עברית (נאור, 2017). נוסף על כך הדגיש ז'בוטינסקי כי יש להקנות את השפה העברית כבר בחינוך הקדם-יסודי, דהיינו להקים גן ילדים עברי - הן בארץ ישראל הן מחוצה לה.

ז'בוטינסקי גם ביקש להתוות את הדרך להוראת חינוך לאומי יהודי, ולא פעם הוא הדגיש את חשיבותם של מורים עבריים ושל ספרי הלימוד. ז'בוטינסקי טען כי המורים הם ממנהיגי התנועה הלאומית: הם המתווכים בין חומרי החינוך לבין הדור הצעיר, ומכאן חשיבותם. הוא ראה במורי ארץ ישראל, אלה אשר לימדו "עברית בעברית" (חלקם עשו זאת ללא הכשרה לכך ופעלו רק מתוך תחושת שליחות), מודל לחיקוי שיש לאמץ גם בבתי ספר במזרח אירופה. אף שחזונו החינוכי של ז'בוטינסקי לא יושם בימי חייו (הרמתי, 1981), היבטים רבים של תפיסתו החינוכית בוטאו במצע הפוליטי של "חרות" - מפלגה שתפסה את עצמה כממשיכת דרכו.

תפיסתה של מפלגת חרות את החינוך במדינת ישראל

חינוך היה אחד הנושאים המרכזיים שהעסיקו את מפלגת חרות מראשיתה. תחילה אף היה רצון להקים ועדת חינוך ותרבות (ארכיון מז"י, 1-3/1), אולם לבסוף הופקדה האחריות לנושא זה בידיהם של חברי ועדת התעמולה במפלגה. למרות הצהרת עקרונות בדבר חשיבות החינוך בעיני ז'בוטינסקי ובעיני מפלגת חרות, אגף החינוך של המפלגה הוקם רק בשנת 1954 (בהתבסס על החלטות הוועידה הארצית השלישית של התנועה וכחלק ממערך ההכנות המפלגתי לבחירות לכנסת השלישית). בשנים שבהן נערך דיון בחוק החינוך הממלכתי, אגף ההסברה של המפלגה

היה זה אשר עסק בנושאי החינוך (ארכיון מז"י, ה-1 - 1/1). רזיאל-נאור מונתה מטעם המפלגה לאחראית לתחום החינוך, ואחד מתפקידיה היה להגדיר ולנסח את מצע התנועה בנושא החינוך. קווי היסוד של המפלגה פורסמו ביוני 1948. בין השאר הם כללו את הדרישה להנהגת חינוך יסודי ועל-יסודי "חובה וחינם" לכלל אזרחי המדינה, כמו גם את הדרישה לכך שהחינוך עצמו יושתת על ערכי היסוד הלאומיים-ליברליים המופיעים במשנתו של ז'בוטינסקי ועל ערכי מסורת ישראל. עיון בקווי היסוד מלמד כי העקרונות החינוכיים שהציג ז'בוטינסקי במחצית הראשונה של המאה ה-20, הוטמעו במלואם כמעט במצע הפוליטי של מפלגת חרות. כך למשל בקווי היסוד מצוינים "יסודות החינוך בישראל: שלמות הארץ, אהבת המולדת, אהבת העם וחלוציות בבניין המדינה" (שם). מניסוח זה עולה כי המפלגה ביקשה לראות בשלמות הארץ, באהבת העם והארץ ובחלוציות את ערכי הליבה של חינוך ילדי ישראל. עוד צוין שהשפה העברית, שפה אשר ברור מאליו כי היא שפת החינוך בבתי הספר היהודיים, תילמד גם בבתי הספר הערביים. המפלגה ביקשה כי גם לימוד השפה הערבית יהיה חובה בבתי הספר היהודיים. דומה כי הרצון להנכיח את השפה הערבית בבית הספר היהודי היה ביטוי נוסף לאידאולוגיה הלאומית-ליברלית שהמפלגה רצתה לקדם. כפי שצוין לעיל, הסעיף הראשון אשר חרתה המפלגה על דגלה היה ביטול הזרמים בחינוך והנהגת חינוך ממלכתי אחיד. את המאבק הזה הובילה חברת הכנסת רזיאל-נאור, ועל מנת להבין כראוי את פועלה יש להעמיק בבחינת קורות חייה.

האישה של תנועת חרות: רזיאל-נאור וכניסתה לתחום החינוך

רזיאל-נאור: אישה, חברת כנסת ואשת חינוך

רזיאל-נאור נולדה בשנת 1911 בעיירה באזור וילנה. היא גדלה עם שני אחים: אחיה הגדול דוד (לימים מפקד האצ"ל) ואחותה הצעירה פנינה. האב מרדכי היה מורה לתלמוד ולעברית, שפה שהוא הקפיד לדבר בה בביתו. משפחת רוזנסון (לימים עוברת שם המשפחה לרזיאל) קיימה אורח חיים דתי והזדהתה עם ערכי התנועה הציונית ועם תורתו של זאב ז'בוטינסקי. בקיץ 1914 עלתה המשפחה לארץ, והאב מרדכי לימד בבית הספר "תחכמוני" בתל-אביב. בדצמבר 1914 גירש הממשל העות'מאני את בני המשפחה לאלכסנדריה יחד עם נתינים רוסים נוספים, ומשם הם חזרו לרוסיה בספינת מלחמה. ב-1923 המשפחה שבה לארץ ישראל. בהמשך רזיאל-נאור למדה הוראה בסמינר לוינסקי והחלה ללמד בבית ספר בשכונת תלפיות בירושלים.

בשנת 1931 הצטרפה רזיאל-נאור למחתרת האצ"ל ומילאה בה כמה תפקידים: לוחמת בפלוגת הבנות, קשרית של מפקדי הארגון, חברת המפקדה הראשית של הארגון, קריינית בתחנת הרדיו "קול ציון הלוחמת" ומפקדת פלוגת הבנות בסניף תל-אביב. במרץ 1944 נאסרו רזיאל-נאור ובעלה יהודה לאחר שהמשטרה הבריטית מצאה משדר רדיו של האצ"ל בבית הוריה של אסתר. רזיאל-נאור נכלאה בכלא הנשים בבית לחם כשהיא בהיריון, ושני בניה נותרו אצל הוריה. לאחר שבעה חודשי מעצר היא שוחררה, כעבור זמן קצר ילדה את בתה אפרת, ולאחר מכן הוטל עליה מעצר בית. עד לפירוק האצ"ל היא המשיכה להיות חברת הארגון ולקחה

חלק בפעילותו בדרכים כאלו ואחרות. לאחר פירוק האצ"ל הצטרפה למפלגת חרות ועמדה בראש ועדת החינוך של מפלגתה (טייטלבוים-קריא, 2018).

בהיותה האחראית לנושא החינוך במפלגת חרות אמרה בכנסת את הדברים האלה: "ההוראה איננה מקצוע גרידא, אלא שליחות, יעוד אנושי ולאומי כאחד" (דברי הכנסת, כרך 36 [תשכ"ג], 13 במרץ 1963). תחושת השליחות הלאומית והאמונה בחשיבותו הרבה של החינוך התוו את דרכה של רזיאל-נאור בכל שנות פעילותה - הן כמורה בימים שלפני קום המדינה והן כחברה בוועדת החינוך של הכנסת בימים שלאחריה. העיסוק הפרלמנטרי מנע ממנה לחזור למקצוע ההוראה, אך הוא הרחיב את עשייתה ואפשר לה לקחת חלק בהתוויית המדיניות הלאומית בתחום החינוך. מבין כל חברי מפלגתה הייתה רזיאל-נאור המועמדת המתאימה ביותר לתפקיד הממונה על תחום החינוך: ניסיונה בתחום ההוראה היה רב, ואין ספק כי להיותה האישה היחידה במפלגתה היה יתרון עבורה.

רזיאל-נאור וייצוג נשים במפלגת חרות

אי-אפשר להעמיק בבחינת פעילותה הפרלמנטרית של רזיאל-נאור בכלל ופעילותה בתחום החינוך בפרט בלי להדגיש את היותה חברת הכנסת היחידה במפלגתה אשר עסקה באופן מובהק בחינוך, תחום שהעיסוק בו נתפס כ"נשי". את פעילותה זו של רזיאל-נאור - אישה, חברת כנסת, אשת חינוך - יש לבחון בהקשר היסטורי ותאורטי. במשך שנים רבות נשים התקשו לחדור לעולם העשייה הפרלמנטרית, ואלו מהן שהתקבלו אליו הופנו פעמים רבות לתחומים פרלמנטריים אשר נחשבו לשוליים (הרצוג, 2006). הפוליטיקה לא נחשבה לתחום פעולה המתאים לנשים, ואין פלא אפוא ששיעורן באוכלוסייה הכללית היה גבוה במידה ניכרת משיעורן בכנסת (רק 12 נשים כיהנו בכנסת הראשונה ובכנסת השנייה). יש לכך לא מעט סיבות: (א) במשך שנים רבות, ובפרט בשנים הנדונות, המפלגות לא קיימו בחירות מקדימות (פריימריז) לקביעת מועמדיהן לכנסת. את רשימות המועמדים קבעו ועדות מפלגתיות, ובדרך כלל אלו לא קידמו נשים; (ב) בחלק גדול מהמפלגות הנשים היו מאורגנות בתאים, או במחלקות נפרדות, ולא פעם אלה שימשו כמרחב מפריד המדיר נשים מזירת ההתרחשות הפוליטית המרכזית; (ג) במרבית מדינות המערב מפלגות השמאל קידמו נשים יותר מאשר מפלגות הימין. גם בארץ שיעור הנשים במפלגות של תנועות הפועלים ושל השמאל הציוני היה גבוה יותר מאשר במפלגות הימין ובמפלגות הדתיות (הרצוג, 1999). כל הסיבות האלו התקיימו והיו רלוונטיות גם במקרה של רזיאל-נאור.

הנשים במפלגת חרות סבלו משוליות כפולה: הן התקשו להשתבץ במקומות רָאָלִיִּים ברשימת המועמדים לכנסת בגלל היותן נשים, כמו גם בגלל השתייכותן למפלגה של הימין הפוליטי. שמרנותה של מפלגת חרות בנושא השילוב של נשים בשורותיה עמדה בניגוד גמור למשנתו של זאב ז'בוטינסקי בנושא שילוב נשים במרחב הפרלמנטרי. בכתבים רבים שלו ז'בוטינסקי מדגיש את חשיבות השילוב של נשים כנבחרות ציבור ואת תרומתן החשובה לקידום האומה (ז'בוטינסקי, 1928; קרן, 2000). אולם בשונה ממשנתו של ז'בוטינסקי, מפלגת חרות לא הקפידה על שילוב

נשים בה, ועד לשנת 1977 נכללה תמיד רק אישה אחת ברשימת חברי הכנסת של המפלגה. הזנחת "הנושא הנשי" התבטאה גם בהחלטה לא לכלול את פעילות הוועדה לקידום האישה בפעילויות של מרכז התנועה. בספטמבר 1948, בעת שהפעילים עסקו בהקמתה ובארגונה של מפלגת חרות, הוחלט להקים ועדה ל"בעיית האישה" (ארכיון מז"י, ה-1/1). אף שלכאורה החלטה זו מלמדת על ניסיון להקים מפלגה אשר קידום השוויון המגדרי הוא חלק מעיסוקיה, דומה כי בפועל המציאות הייתה אחרת. ברגמן (1983) טוען כי משימתה של ועדה זו הייתה לנסח סעיפים במצע אשר יתאימו לנשים ולפתור בעיות של האישה העובדת. המועצה הארצית של חרות התכנסה באוקטובר 1948, ובהצגת מבנה המרכז לא נכללה הוועדה לבעיית האישה (ארכיון מז"י, ה-3/1). יתרה מזאת, לא מצאתי מסמכים או ממצאים המעידים על פעילותה של ועדה זו. אני סבורה כי תפקידיה של ועדה זו (אם הייתה בכלל קיימת) הועברו בנובמבר 1948 לארגון הנשים של תנועת החרות, "ברית נשי חרות בישראל", והמפלגה התערה מהאחריות לעסוק במעמד האישה. מפלגת חרות התרחקה ממשנתו הליברלית של ז'בוטינסקי בנושא מעמדן של נשים, ומדיניותה השמרנית בתחום זה דמתה לזו של מפלגות ימין רפובליקניות בעולם המערבי.

רזיאל-נאור ופעילותן של נשים בתחום החינוך

חלק נכבד מפעילותה הפרלמנטרית של רזיאל-נאור הוקדש לתחום החינוך, תחום שהעיסוק בו נתפס כמתאים לנשים. במחצית השנייה של המאה ה-20 מערכות החינוך בארץ ובעולם היו למרחב ציבורי שנשים מגלות בו מנהיגות ופעילות דומיננטית (Addi-Raccah, 2006). את כניסתן של נשים לתחום החינוך בתקופת היישוב ובשנותיה הראשונות של המדינה ראוי לבחון בשלושה שדות: (א) פעילותן של נשים בגני הילדים; (ב) הוראה בבתי הספר היסודיים והעל-יסודיים; (ג) עיצוב מדיניות חינוכית בתפקידיהן כחברות כנסת וכראשי אגפי חינוך.

בראשית המאה ה-20 חל מהפך בתחום הגננות בארץ ישראל. גני הילדים העבריים הראשונים נוסדו הודות ליוזמות חינוכיות להקניית הלאומיות והשפה העברית. רובן הגדול של הגננות הראשונות הוכשרו לתפקידן בגרמניה ובארץ בהתבסס על גישתו של פרידריך פרבל; גישה זו דוגלת בכך שהמחנכות יהיו נשים, וזאת על מנת שאלו יהיו "אימהות רוחניות" לילדי הגן - מאפיין הכרחי הנדרש לחינוך ולעיצוב ילדים בגיל הרך. אותן הגננות הובילו מאבק להכרה בכך שמקצוע הגננות הוא פרופסיה (סיטון, 1998).

אם בתקופת היישוב רובן הגדול של הגננות היו נשים, הרי הצוות החינוכי בבתי הספר באותה התקופה כלל בעיקר גברים. נשים החלו להשתלב בהדרגה כמורות ואף כמנהלות בתי ספר עבריים החל בתקופת העלייה הראשונה. שילה טוענת כי תחילת השתלבותן במקצוע ההוראה הייתה ביטוי לתפקידן המסורתי כאימהות ולהיותן מופקדות על חינוך הילדים במרחב הפרטי (שילה, 1995). הרצוג מצאה כי בשני העשורים הראשונים של תקופת המנדט, כלומר בשנות העשרים והשלושים של המאה ה-20, שיעור הנשים בצוותי ההוראה בבתי הספר בארץ היה 40% בלבד (הרצוג, 2010). עם השנים התגברה מגמת הפמיניזציה של ההוראה, ובשנות

השישים של המאה ה-20 שיעור הנשים בצוותי ההוראה בבתי הספר בישראל היה כ-60% (הרצוג, 2007). זרז לשילובן של נשים כמורות בבתי ספר היה פתיחתו בשנת 1912 של סמינר לוינסקי, הסמינר העברי הראשון בארץ ישראל להכשרת מורים ומורות (סילברט, 2012). נשים השתלבו בהדרגה גם בתפקידי ניהול: כבר בשלהי התקופה העות'מאנית כמה נשים ניהלו בתי ספר, ודוגמה בולטת לכך היא מיס אנני לנדאו שניהלה את בית הספר "אוולנה דה רוטשילד" בירושלים (שילה, 2020). מורות וגננות ראו בהוראה פרופסיה המצריכה הכשרה מקצועית, ובד בבד האמינו שתכונותיהן הנשיות והאימהיות מוסיפות נדבך למאפיינים הנדרשים בתפקיד (מלמן, 1997).

נשים לקחו חלק פעיל בעיצוב המדיניות החינוכית בתפקידיהן כראשי מחלקות חינוך. כך למשל בשנים 1927-1930 עמדה הנרייטה סאלד בראש מחלקת הבריאות והחינוך של ההנהלה הציונית, ואילו שושנה פרסיץ כיהנה כראש מחלקת החינוך והתרבות של עיריית תל-אביב בשנות העשרים והשלושים של המאה הקודמת (שילה, 2020). כבר בכנסת הראשונה לא מעט חברות כנסת היו דומיננטיות בעיצוב החינוך במרחב הפרלמנטרי וחברות בוועדת החינוך והתרבות של הכנסת. לחלק גדול מהן הייתה הכשרה של מורות או גננות: חסיה דרורי (מפא"י), חנה למדן (מפ"ם), אסתר רזיאל-נאור (חרות), דבורה נצר (מפא"י), רחל צברי (מפא"י) ואחרות. בדומה לחברות פרלמנט במקומות רבים בעולם, נשים אשר נבחרות לכנסת בישראל בוחרות לפעול בתחומים הנחשבים ל"נשיים", כמו למשל חינוך ורווחה (Yishai, 1997). אין פלא אפוא שבכנסת הראשונה חמש מתוך 12 חברות הכנסת היו חברות בוועדת החינוך והתרבות של הכנסת: ח"כ פייגה אילנית, ח"כ רחל כהן-כגן, ח"כ דבורה נצר, ח"כ אסתר רזיאל-נאור וח"כ שושנה פרסיץ (האחרונה כיהנה כיושבת ראש הוועדה). פעמים רבות צמצמו הנשים את פעילותן הפרלמנטרית לתחומי החינוך והרווחה עקב ניסיון התעסוקתי הקודם - מורות ומחנכות במקרה דנן. לחלופין, ייתכן כי הן הניחו שנשים יקדמו בהצלחה יתרה תחומים הנחשבים ל"נשיים" (גבע, 2020).

האם עיסוקן הרב של חברות הכנסת בתחום החינוך נבע מקיומה של דרך הנהגה ייחודית לנשים? ממחקרים דוגמת מחקרן של קרק ואיגלי (Kark & Eagly, 2010) עולה כי אין דרך הנהגה "נשית" ייחודית, או מודל הנהגה נשי, אך קיים קשר בין תפיסת החברה את המנהיגות לבין תחומי העיסוק שלהן בפועל. מחקרים אלה מאירים מחדש את עיסוקן של חברות פרלמנט רבות בתחומים שהחברה תופסת כ"נשיים", כמו למשל תחום החינוך. ייתכן שהמפלגה "הסלילה" את חברות הכנסת שלה לעסוק בתחומים אלה בשל היותן נשים, וייתכן כי הדבר נבע מעניין אמיתי שלהן ומהבנתן את הסוגיות הייחודיות לנשים. אשר לרזיאל-נאור אפשר להניח שהיותה אישה, רעיה ואם, כמו גם הכשרתה המקצועית כמחנכת, השפיעו ותרמו לבחירתה לעסוק בחינוך באופן אינטנסיבי כל כך.

ערך ה"חד-נס" במשנת החינוכית של רזיאל-נאור

כאמור, מראשית דרכה דגלה מפלגת חרות בביטול שיטת הזרמים שהייתה נהוגה בתקופת המנדט. הכוח המניע במפלגה בנושא זה הייתה ח"כ רזיאל-נאור: עוד בדיונים הראשונים של ועדת החינוך והתרבות בחקיקת "חוק לימוד חובה, תש"ט-1949" ביקשה רזיאל-נאור לבטל את הזרמים החינוכיים ואת הזיקות בין המפלגות לבתי הספר. רזיאל-נאור התנגדה לשיטת הזרמים מסיבות כלכליות ומסיבות אידאולוגיות.

טענתה הכלכלית הייתה כי קיומם של ארבעה זרמי חינוך עולה לקופת המדינה יותר מאשר קיומה של מערכת חינוך אחיד אחת, כיוון ששיטת הזרמים גורמת לכפילויות בעלויות התחזוקה, בכוח ההוראה וכן הלאה (דברי הכנסת, כרך 2 [תש"ט], 12 בספטמבר 1949; כרך 5 [תש"י], 28 ביוני 1950). אולם נזק חמור אף יותר מהבזבזנות התקציבית ששיטה זו גורמת לה, הוא העיכוב ביצירת אומה מאוחדת ומלוכדת (דברי הכנסת, כרך 4 [תש"י], 28 בפברואר 1950):

הזרמים הם פרי הרעה החולנית, האומללה, שהיתה נחלת עם ישראל בטרם קמה מדינתנו [...] האומנם לא ייתכן הדבר שיקום חינוך כזה לעם ישראל, חינוך שילכד אותו? האומנם לא ייתכן שהחינוך ישאב כולו ממקורות עם ישראל, תורתו ומוסרו [...] האומנם נבצר דבר זה מעם העמים, בעל ספר הספרים? תפקידו של מפעל החינוך הוא ליצור את האומה המאוחדת [...] החינוך כולו, על כל אגפיו, על כל רעיונותיו ועל כל יסודותיו נחלת המדינה הוא.

רזיאל-נאור הסבירה כי שיטת הזרמים נבעה מהאילוצים בתקופה שלפני קום המדינה. באותה התקופה היישוב העברי לא היה מאורגן כיחידה אחת ומלוכדת, אלא היה מפוצל למפלגות. מוסדות החינוך פעלו באופן וולונטרי, ונעדרו אמצעי אכיפה. היא האמינה כי זרמי החינוך היו שיירים של תפיסה גלותית, תפיסה שיש לעקור אותה מהשורש ולאמץ במקומה תפיסה ממלכתית המתבטאת גם בחינוך אחיד. לפי גישתה, פיצול החינוך לזרמים פוגע באחת ממטרותיו העיקריות של החינוך: גיבוש הלאומיות. היא טענה שהחינוך העברי צריך להתבסס על המקורות התרבותיים וההיסטוריים, לרבות על תורת ישראל - יהיו אשר יהיו הזיקה לדת והתפיסה הרעיונית של המורים. תפיסתה זו של רזיאל-נאור התבטאה בנאומיה בכל שנות פעילותה בכנסת (טייטלבוים-קריא, 2018).

רעיון החינוך האחיד התבטא ביתר עוז בדבריה של רזיאל-נאור לנוכח העלייה הגדולה לארץ בשנותיה הראשונות של המדינה. היא תפסה את החינוך העברי ככלי ליצירת "כור היתוך" וסוציאליזציה חברתית: "החינוך נועד להיות כור-ההיתוך, אשר בו ייוצר תהליך של איחוד וריכוז של כל ילדי האומה לגוש אחד מלוכד" (דברי הכנסת, כרך 14 [תשי"ג], 11 באוגוסט 1953). רזיאל-נאור טענה כי פיצול החינוך לארבעה זרמים מונע יצירת מודל אחיד של "עברי" ויוצר ארבעה מודלים נפרדים המותאמים לכל אחד מהזרמים. לנוכח העלייה הגדולה היא סברה כי יש להבליט את המאחד והמקשר בין כלל ישראל ולא את המפריד, וביקשה להשתמש בחינוך ככלי מאחד ולא מפלג (דברי הכנסת, כרך 4 [תשי"י], 29 במרץ 1950; כרך 5 [תשי"י], 5 ביוני 1950, 28 באוגוסט 1950). רעיונות דומים השמיעו גם מפא"י ובן גוריון, אך רזיאל-נאור הוסיפה

רובד נוסף לרעיון "כור ההיתוך" - שילוב בין ביטול שיטת הזרמים לבין אידאות רוויזיוניסטיות דוגמת ערך החד-נס.

רזיאל-נאור הסתייגה מיצירת זיקה של החינוך למפלגה מסוימת, ואפילו מעצם הוויכוח בסוגיה זו. כשהחלו הדיונים בחוק החינוך הממלכתי, היא ביקשה כי הוועדה אשר תפקד על הטמעת הרפורמה וביטול הזרמים בפועל לא תהיה כפופה לשר החינוך (שכן הלה מזוהה מפלגתית עם מפא"י), אלא לוועדת החינוך והתרבות (זו מייצגת את מגוון הסיעות בכנסת). היא ביקשה לתת קול לדעות המגוונות המושמעות בכנסת (ולא רק למפלגות השלטון), וראתה בחינוך כלי נוסף במלחמתה נגד ההגמוניה של מפא"י. דומה כי בבסיס בקשתה זו עמדו לא רק אידיאלים ליברליים הנובעים ישירות ממשנתו של ז'בוטינסקי, אלא גם אסטרטגיה פוליטית. באותן השנים מפלגת חרות סימלה את האופוזיציה, ומפא"י לא אפשרה לה לקחת חלק פעיל בעיצוב זהותה של מדינת ישראל. רזיאל-נאור חששה כי ועדה שתהיה כפופה לשר חינוך ממפא"י, תהיה מוטה פוליטית ותעתיק את מערכת היחסים הפרלמנטרית לשדה החינוך. היא ביקשה למנוע זאת ולתת ביטוי גם להשמעת הרעיונות והאידיאל המפלגתי שהיא מייצגת (דברי הכנסת, כרך 14 ב [תשי"ג], 11 באוגוסט 1953).

לפני חקיקת חוק חינוך ממלכתי בשנת 1953 נלחמה רזיאל-נאור בשיטת הזרמים בכל אמצעי פרלמנטרי שעמד לרשותה: תעמולה, פעילות בוועדת החינוך והתרבות, נאומים במליאת הכנסת, שאילתות וכן הלאה (ארכיון הכנסת, פרוטוקול ישיבה מס' 5 של ועדת החינוך והתרבות, הכנסת הראשונה, 18 במאי 1949; פרוטוקול ישיבה מס' 30 של ועדת החינוך והתרבות, הכנסת השנייה, 8 ביולי 1953). למרות עשייה אינטנסיבית זו אני סבורה כי אי-אפשר לתלות את חקיקת חוק חינוך ממלכתי רק במאמצי הפרלמנטריים של רזיאל-נאור: הלוא אם בן גוריון לא היה תומך בביטול החוק, ואם לא היו מושגים ההסדרים הקואליציוניים שקדמו לחוק, לא היה מתאפשר להביאו לקריאה ראשונה ולחוקק אותו. בנאומה בכנסת ב-22 ביוני 1953 העידה רזיאל-נאור עצמה כי החוק הוא פרי פשרה קואליציונית: "החוק המובא היום לבית הנושא את השם המרום 'חוק חינוך ממלכתי', אין חותמו אמת אלא קואליציה. הוא פרי פשרה קואליציונית". נוסף על כך החוק שהתקבל בפועל לא תאם לגמרי את המשנה החינוכית של מפלגת חרות בנושא חינוך אחיד, ולכן למרות התנגדותה לשיטת הזרמים היא הצביעה נגדו. פעילותה של רזיאל-נאור למען ביטול שיטת הזרמים והסתייגותיה מלשון החוק המוצע מציגות את תפיסתה החינוכית, תפיסה ששורשיה במשנתו של ז'בוטינסקי.

כאשר הובא החוק בפני ועדת החינוך והתרבות ובפני מליאת הכנסת, רזיאל-נאור ביקרה נמרצות את לשון החוק שהוצג. החוק המוצע סתר את תפיסתה בשני נושאים עיקריים: (א) החינוך אינו אחיד אלא כזה המפוצל לשני זרמים, חינוך ממלכתי וחינוך ממלכתי-דתי (במקום פיצול לארבעה זרמים לפני חקיקת החוק); (ב) החוק אינו מטמיע את תפיסת החד-נס של ז'בוטינסקי.

שימור שיטת הזרמים באמצעות בית הספר הממלכתי-דתי

אחת הביקורות של רזיאל-נאור על חוק חינוך ממלכתי הייתה שהחוק אינו מבטל בפועל את הפיצול הקיים בחינוך: שימור זרם החינוך של "המזרחי", החינוך הממלכתי-דתי, רק מנציח את קיומם של הזרמים. היא הטילה על "המזרחי" את האחריות לתופעת החינוך המפוצל וטענה כי זו נהגה כך עוד בתקופת המנדט: "במקום ללחום עבור צביון דתי-לאומי לכלל ילדי ישראל, נטלה הסתדרות המזרחי לעצמה את המונופול על תורת ישראל ופרשה עמה לקרן זוית משלה בבחינת 'אני את נפשי הצלתי'. ובעקבות 'המזרחי', הלכה 'ההסתדרות הכללית של העובדים בא"י' והקימה את זרם החינוך לילדי העובדים", אמרה באחת מהרצאותיה בפני חברי תנועת החרות. רזיאל-נאור ראתה ביצירת מסגרת נפרדת של חינוך דתי השתלטות, הטיה וניכוס של לימודי הדת לפרשנות מפלגתית ולא לאומית. לפי תפיסתה, החינוך הדתי צריך להיות משולב בתוך החינוך הכללי. רזיאל-נאור סברה כי במערכת חינוך לאומית אין מקום לפיצול על רקע דתי בין מוסדות חינוכיים, ובהתאם לכך טענה בפני הכנסת כי על המדינה להשליט נורמה חינוכית אחת המבוססת על זרם החינוך הכללי.

גישה זו מעוררת שתי שאלות עיקריות. השאלה הראשונה מתעוררת לנוכח הביוגרפיה של רזיאל-נאור, אישה שומרת מצוות ששלחה את בניה ללמוד בבית ספר דתי: כיצד אפשר להבין את בקשתה ליצור חינוך כללי ולבטל את החינוך הדתי? הלוא לכאורה היה עליה להאמין בנחיצותה של מערכת חינוך ממלכתית-דתית. הסבר לכך אפשר למצוא בריאיון שערכה עימה ההיסטוריונית ננה שגיא בשנת 1991. באותו הריאיון טענה רזיאל-נאור כי החינוך צריך להיות אחיד, ו"גם מי שאיננו רוצה דווקא לשלוח את ילדו לבית ספר דתי, יוכל לקבל מושג וערכים של החינוך הדתי גם בבית הספר הכללי". מדברים אלה עולה כי רזיאל-נאור האמינה שההיכרות עם מורשת ישראל ותורת ישראל אינה עניין דתי או נחלתם של הדתיים בלבד. לפי תפיסתה, כל תלמיד יהודי במדינת ישראל צריך להיות בעל ידע מעמיק בלימודי היהדות. דומה כי רזיאל-נאור שאפה לכך שהחינוך האחיד יהיה ברוח החינוך הדתי. למעשה, היא רצתה להשאיר את המסגרת והשם של בית הספר הכללי ולצקת לתוכו את התוכן הנלמד בבתי הספר של "המזרחי". אי-אפשר שלא להבחין בדמיון הרב בין תפיסתה זו לבין הביוגרפיה האישית שלה: רזיאל-נאור באה מבית דתי, אך בחרה להשתייך למפלגה שאינה מזוהה עם הזרם הדתי דווקא. למרות זאת, היא ניסתה ברוב פעילויותיה, כמו למשל בפעילותה בתחום החינוך, להציב את מורשת ישראל ותורת ישראל בבסיס של עיצוב הלאום בשנותיה הראשונות של המדינה.

השאלה השנייה היא ערכית: כיצד שילובו של חינוך דתי בחינוך הלאומי עולה בקנה אחד עם התפיסה ה"לאומית-ליברלית" שז'בוטינסקי ורזיאל-נאור כה מזוהים עימה? הלוא מסגרת חינוך המושתתת על ערכים ליברליים היא מערכת המופרדת מהדת, בדומה להפרדת הדת מהמדינה. במדינה ליברלית חירות האדם היא ערך עליון, ולאזרח ניתנת חירות לבחור את צורת החינוך של ילדיו - התערבותה של המדינה בכך מועטה ככל האפשר. תפיסה זו שונה בתכלית מצורת החינוך הממלכתית שרזיאל-נאור שאפה להנהיג: מערכת חינוך המושתתת על ערכים

דתיים ואשר האזרח אינו יכול להשפיע עליה. אולי יש בכך כדי להעיד על העדפתה של רזיאל-נאור את ערך הלאומיות על פני ערך הליברליות, אם יש התנגשות בין שני הערכים האלה, ולאפשר להבחין בהפרדת המשנה ה"לאומית-ליברלית" (צירוף המושגים יוצר משנה פוליטית ומדינית חדשה) לשני מושגים שקיימת ביניהם היררכיה פנימית.

אחדות חינוכית כהגשמת החד-נס הז'בוטינסקאי

הסתייגות נוספת שהציגה רזיאל-נאור בעת הדיונים בהצעת החוק - לקראת קריאה ראשונה ביוני 1953 וקריאות שנייה ושלישית באוגוסט 1953 - הושפעה מערך החד-נס הז'בוטינסקאי ומהוה השלמה להסתייגותה משיטת החינוך הממלכתי-דתי. בהסתייגויות מהצעת החוק הציעה רזיאל-נאור כי לאחר סעיף 19, סעיף שעניינו הוא איסור תעמולה במוסד הלימודים, יבואו שלושה סעיפי משנה: (א) מועדי ישראל וחגי המדינה בלבד מחייבים את מוסדות החינוך ועובדיהם; (ב) במוסד חינוך רשמי לא יונף דגל אחר מלבד דגל ישראל; (ג) במוסדות החינוך הממלכתיים לא יושר המנון אחר מלבד המנון המדינה.

כחלק מהחינוך האחיד והממלכתי בבתי הספר ביקשה רזיאל-נאור לקבוע כי דגל ישראל והמנון המדינה יהיו הסמלים היחידים שיוצגו בבתי הספר. לפי תפיסתה, הדגל משמש כמוטיב וכסמל לתלמידים, והוא חלק בלתי נפרד מהכלים החינוכיים בבית הספר. בנאום שנשאה בפני מליאת הכנסת ביוני 1953 היא ביקשה כי בבתי הספר יונף רק דגל המדינה, ולא כמה דגלים המסמלים פילוג. בנאום שנשאה בכנסת ב-11 באוגוסט 1953, אמרה: "הנפת הדגל היא טקס חינוכי, היא חוויה, היא יוצרת בלב הילד את רגש הנאמנות והאהבה אל הדגל הזה, המסמל את אחדות האומה". היה אפשר להניח כי חברת כנסת המציגה את עצמה כדוגלת בתפיסת עולם ליברלית, תפרש הצגה של כמה דגלים וכמה סמלים בפני התלמידים כרב-תרבותיות. אולם בקשתה לבסס בחוק הצגת סמל אחד ויחיד מדגימה את משנתה החינוכית: במערכת החינוך אין מקום לרב-תרבותיות ולהצגת דעות פוליטיות מגוונות; החינוך צריך להיות אחיד. רזיאל-נאור התנגדה בהקשר הזה בעיקר להנפת הדגל האדום ב-1 במאי, יום הפועלים הבין-לאומי. דוגמה לכך מספק ציטוט מאחד מנאומיה הרבים בנושא זה, נאום שנשאה בכנסת ב-11 באוגוסט 1953: מאז קמה תנועת השחרור בישראל, היא דוגלת בחינוך ממלכתי ומתנגדת לחינוך מפלגתי ומפוצל. על עקרונות אלו נלחמה תנועת השחרור בישראל מאז היותה, והיא תוסיף ללחום למענם עד השגתם המלאה, ללא תחליפים, בלי הסוואות וחצאי דברים ומעשים. מאז קמה תנועת השחרור בישראל, נשאה ברמה את דגל האומה, מעל לדגלי השעטנז לכל פלגיהם, וחינכה את העם ואת הנוער לחד-נס.

בדבריה אלו קשרה רזיאל-נאור בין הסתייגותה לחוק לבין ההיסטוריה של מפלגת חרות, מפלגה ששורשיה נטועים באצ"ל: כמי שהייתה אמונה באצ"ל גם על תחום החינוך, היא זו אשר יכולה להעיד על כך. באותו הנאום רזיאל-נאור ביקשה להקנות מעמד ממלכתי לערכים שמפלגתה והזרם הפוליטי שלה דגלו בהם. היא טענה כי מימים ימימה, ימי האצ"ל, תנועת החירות היא זו שחתרה

לאחדות - בניגוד ליריביה הפוליטיים, אשר אז ביקשו ליצור פילוג בעם ועתה מבקשים להכניס סמלים מפלגים לחינוך. דברי תעמולה אלה אינם עולים בקנה אחד עם מחקרים היסטוריים על אודות התקופה והאצ"ל (לבל, 2007; Shavit, 1988; Bowyer Bell, 1977), והם מבקשים להציג את מושג החד-נס שטבע ז'בוטינסקי כערך חינוכי אשר יש להטמיעו במערכת החינוך.

משנתו הלאומית של ז'בוטינסקי הושפעה באופנים רבים מהלאומיות האיטלקית בתחילת המאה ה-20. בהשראתה הוא עיצב את השקפת העולם הלאומית-מוניסטית שלו (מוניזם משמעותו היא אמונה בגורם יחיד בלתי משתנה, אמונה ב"דגל אחד"), ולפיה מאחורי כל התפיסות והגישות הפילוסופיות מסתתר עיקרון אחד ויחיד. ז'בוטינסקי הגדיר בתקנון בית"ר את התפיסה הזו כ"חד-נס" (אבינרי, 1980). תפיסה זו דוגלת בביטול של אינטרסים וביטויים פרטיקולריים למען מטרה לאומית עליונה (יער ושביט, 2001). לפי תפיסה זו, ההמון גורם ליחידים להיות גוש אחד, אחיד ומלוכד, וגם הסימבוליקה והייצוגים במרחב הם אחידים. רעיון זה מובא גם בשירו של ז'בוטינסקי, "הנדר". השיר נכתב בשנת 1934 כהכנה לעיצוב הנדר הבית"רי, ובשנת 1935 הוא נקבע כשבועה של חניכי בית"ר (מירון, 2005). בשיר יש שבעה בתים המתמצתים את משנתו הפוליטית של ז'בוטינסקי. בבית השני של השיר מוצג עקרון החד-נס: "חד-נס: לְבָן-תָּלַל וְאֵין שָׁנִי, / לֹא תֵעַל אֲדָמָת שְׁעֵטָנָז עַל זֵיו הָרַעֲיוֹן. / הַצֵּהָר הַיְחִיד לְבֵרִית פּוֹעֵל בְּעַל - / אֲחִים בּוֹנֵי צִיּוֹן" (ז'בוטינסקי, 1947, עמ' רט-רי). בשירו מציג ז'בוטינסקי את הדרישה לדבוק בציונות בלבד, ובהקשר הנדון בסמלי הלאום: הדגל הציוני ולא הדגל האדום הסוציאליסטי. תפיסת החד-נס ביקרה בעיקר את מחנה הפועלים, מחנה שהיא תפסה כמערב בין שתי תפיסות עולם: ציונות וסוציאליזם (רובינסון, 2010). ז'בוטינסקי מגדיר כל ערבוב בין רעיון לאומי ציוני לבין רעיון נוסף כשעטנז, כלומר ערבוב של מין בשאינו מינו. בבית האחרון בשירו של ז'בוטינסקי מוצג גם ערך הציות: "לְגִיל בְּדִרוֹר - כּוֹנֵן עֲלֶיךָ גֶדֶר! / חֲפָשִׁי, אֶת חֶק בֵּיתֵךְ הַמְּלֶכֶתִי עַל עֲצָמִי, / כִּי צוּ בֵּיתֵךְ הוּא הֵד לְצוּ לְבִי - לְנֶדֶר / הַשָּׁר בְּתֵהוּם דָּמִי" (ז'בוטינסקי, 1947, עמ' רט-רי). העקרונות הבית"ריים, ובכלל זה עקרון החד-נס, נתפסו בקרב יוצאי האצ"ל (לרבות רזיאל-נאור) כשבועה וכנדר.

רזיאל-נאור ביקשה שמערכת החינוך תאמץ את רעיון החד-נס ותראה בו רעיון מופשט של אחדות, רעיון שביטוי המוחשי הוא אחדות הדגל. כאשר הבינו חברי מפלגת חרות כי הצעת חוק החינוך הממלכתי מאפשרת הנפת דגלים מפלגתיים במוסדות החינוכיים, הם מיהרו לנסח הצעת חוק משלימה לחוק החינוך הממלכתי: הצעת חוק החינוך (הדגל, הסמל, ההמנון), תשי"ג-1953. את ההצעה הגיש ח"כ יוחנן בדר, חבר ועדת החוקה, והיא הוצגה לכנסת בידי רזיאל-נאור - נציגת המפלגה ומובילת תחום החינוך בה. במהלך הדיונים בחוק חינוך ממלכתי הובאה ההצעה לדיון בכנסת ב-24 ביוני 1953 (דברי הכנסת, כרך 14א [נספחות], עמ' 1729-1730). מגישי הצעת החוק ביקשו להטמיע את עקרון החד-נס של ז'בוטינסקי בבתי הספר באמצעות ביסוס הסמלים הלאומיים - הדגל, ההמנון וסמל המדינה - והגדרתם כסמלים היחידים שאליהם ייחשפו תלמידי החינוך העברי בארץ. יתרה מזאת, בהצעת החוק עצמה יש שימוש בביטוי חד-נס אשר הגה ז'בוטינסקי. נציגי חרות ביקשו לחייב קביעת סמלים לאומיים

אחידים במערכת החינוך ולדחוק החוצה את הסמלים הסוציאליסטיים שהיו נוכחים בחלק מבתי הספר באותה העת. נושא זה נכלל בדיונים בחוק חינוך ממלכתי, והכנסת בלמה את ניסיונה של רזיאל-נאור ליצור חקיקה מגבילה שתכפה עקרונות חיצוניים על חוק החינוך הממלכתי. הנושא ירד מסדר יומה של הכנסת ביום שבו הצעת החוק הוצגה לראשונה.

קבלתו בכנסת של חוק חינוך ממלכתי, תשי"ג-1953, הביאה לעידן חדש בתחום החינוך העברי: לאחר כשלושים שנה של חינוך מפלגתי ומפוצל הפך החינוך העברי במדינת ישראל אחיד וכפוף לממשלת ישראל. לכאורה מפלגת חרות הייתה צריכה לחבור לסיעות הקואליציה ולתמוך בהליך החקיקה של חוק זה, כיוון שהוא מיישם את גישת ז'בוטינסקי בנושא עקרון האחידות והחד-נס ואת המצע הפוליטי של המפלגה. אולם הפרשנות לממלכתיות ולאחידות שהציגה הממשלה, הייתה שונה במהותה מהתפיסה של רזיאל-נאור ושל מפלגתה. כפי שצוין לעיל, ההסתייגות של מפלגת חרות מהחוק נבעה משתי סיבות: (א) קיומם של שני מסלולי חינוך נפרדים, ממלכתי וממלכתי-דתי, פוגע בעקרון האחידות; (ב) החוק מאפשר ייצוג של סמלים מקבילים (נוסף על הסמלים הלאומיים) אשר סותרים במהותם את ערך החד-נס הז'בוטינסקאי. ההתנגדות בשני הנושאים הללו משקפת את אופייה של מערכת החינוך שביקשה רזיאל-נאור לעצב, כזו המשלבת תכנים דתיים כהשלמה להתמקדות החינוך בזהות הלאומית היהודית. רזיאל-נאור ביקשה להשפיע על עיצוב אופיו של החינוך הממלכתי באמצעות חקיקה מקבילה והסתייגויות לחוק. אי-הצלחתה מחזקת את ההנחה כי המאמצים של סיעת חרות בכלל ושל רזיאל-נאור בפרט לביטול הזרמים בחינוך בשנים שלפני חקיקת החוק, לא תרמו רבות לקידומו ולעיצובו. הדבר לא ריפה את ידיה של רזיאל-נאור: אף שחזונה החינוכי לא יושם במלואו בחוק זה, היא המשיכה לנסות להשפיע על עיצוב החינוך בהתאם לערכיה ולמשנה הז'בוטינסקאית אשר הוצגה לעיל. היא עשתה זאת עד לסוף כהונתה כחברת כנסת בוועדת החינוך, בשאלות ובדיונים במליאת הכנסת.

סיכום

באוגוסט 1961 פתחה רזיאל-נאור את שידורי התעמולה לכנסת של מפלגת חרות בתמצות של משנתה החינוכית:

חינוך הדור הנו ראשוני במעלה לכל עם השואף להנחיל לבניו את המורשה הלאומית [...] המסורת שלנו, כעם הספר אשר ראה בלימוד התורה ערך, השקול כנגד כולם - בוודאי מחייבת יחס רציני ומעמיק לביקוש דרכים ומצוי הבעיות, בחינוך עם מתקבץ מחדש במולדתו ונעור לחיים חדשים.

דברים אלה מתמצתים את משנתה החינוכית הלאומית של רזיאל-נאור: מטרת החינוך היא יצירת דור בארץ שגדל על ערכי הציונות. לפי גישתה של רזיאל-נאור, חינוך צריך להיות המשימה הלאומית הראשונה במעלה.

בחינת פעילותה הפרלמנטרית של רזיאל-נאור בהקשר של חוק חינוך ממלכתי והצעת חוק החינוך (הדגל, הסמל, ההמנון) שנסקרו לעיל, מציגה לנו את הבסיס למשנתה החינוכית: ראיית

החינוך כאמצעי לביסוס הלאומיות ולקידום חברתי בהתאם לתפיסה הרוויזיוניסטית. רזיאל-נאור ביקשה להרחיב את תפקידו של החינוך העברי במדינת ישראל ממכשיר להקניית ידע לתלמידים לכלי עזר לבינוי ולביסוס הלאום היהודי בארצו, וזאת באמצעות סוציאליזציה של הדור הצעיר, אזרחי המדינה. בדומה למדינאים רבים ביקשה רזיאל-נאור להיעזר במוסדות החינוך כדי ליצור כור היתוך. היא האמינה כי לשם כך נדרשת מערכת של חינוך אחיד, כזו שאינה מפוצלת לזרמים ומבטאת את הערכים של הלאום היהודי (ערכים ציוניים ומסורתיים כאחד). בשונה מתפיסת כור ההיתוך אשר הנהיגו מפלגות דוגמת מפ"ם, היא טענה שהלאומיות הנבנית צריכה לבטא את משנתו הרוויזיוניסטית של ז'בוטינסקי. כור ההיתוך שרזיאל-נאור ביקשה ליצור באמצעות מערכת החינוך, הוא כזה אשר מאמץ את משנתו החינוכית והפוליטית של ז'בוטינסקי ודוחה את התפיסה הסוציאליסטית של המפלגות היריבות בראשות מפא"י.

רזיאל-נאור לא עיצבה מודל חינוכי חדשני ופורץ דרך, אולם פעלה כחלוצה בתחום החינוך. פעילותה בשדה החינוך מדגימה את יכולתה של אישה יחידה, אישה ממפלגה שבתקופה הנדונה הייתה באופוזיציה, להיאבק במפלגות הקואליציה ולנסות להחדיר ערכים שנתפסו כאופוזיציוניים למערכת החינוך - הכלי החשוב בעיצוב ובבניית האומה באותן השנים. באמצעות ניסיון להילחם בסממני הסוציאליזם במערכת החינוך, כמו למשל "הדגל האדום", ביקשה רזיאל-נאור להפקיע את ההגמוניה של מפלגות הקואליציה בכלל ושל מפא"י בפרט בעיצוב הדור החדש של הלאום. בן גוריון ומפא"י עשו את החינוך לכלי פוליטי בידיה של מפלגת השלטון, כלי אשר הנחיל לדור שהתחנך במוסדות החינוך בארץ את המסר כי רק תנועת הפועלים מיישמת את תפיסת התנועה הציונית. רזיאל-נאור ביקשה ליצור מודל חינוכי אחר, מודל רוויזיוניסטי. היא ביקשה להחדיר לחינוך העברי ערכים רוויזיוניסטיים שעיצבו ופירשו ז'בוטינסקי, כמו למשל ערך החד-נס. מפלגות הקואליציה בלמו את הניסיון הזה.

במהלך כל שנות פעילותה ביקשה רזיאל-נאור לעקור את הערכים הפוליטיים הסוציאליסטיים שבן גוריון ומפא"י החדירו למערכת החינוך, וטענה כי מערכת החינוך צריכה להיות חפה מכל הטיה פוליטית. אולם כפי שעולה ממאמר זה, בפועל היא ביקשה לצקת תוכן פוליטי אחר למערכת החינוך - תוכן פוליטי רוויזיוניסטי.

מקורות

אבינרי, ש' (1980). הרעיון הציוני לג'נריו: פרקים בתולדות המחשבה הלאומית היהודית. עם עובד. אלבוים-דרור, ר' (1986). החינוך העברי בארץ-ישראל. כרך ראשון: 1854-1914. יד יצחק בן-צבי. אלבוים-דרור, ר' (1990). החינוך העברי בארץ-ישראל. כרך שני: 1914-1920. יד יצחק בן-צבי. ארנון, א' (1963). ששים שנות בית הספר העברי בארץ. בתוך י' טברסקי (עורך), דעת ומעש בחינוך: ספר זכרון לאברהם ארנון (עמ' 5-52). הועד הציבורי להוצאת ספר זכרון לאברהם ארנון. (המאמר

המקורי פורסם בשנת 1947)

ברגמן, ד' (1983). תנועת החרות: מארגון מחתרת למפלגה פוליטית. כיוונים, 21, 55-95. גבע, ש' (2020). האישה מה אומרת? נשים בישראל בשנות המדינה הראשונות. מאגנס.

- דוידסון, מ' (2002). לידתו ויישומו של חוק חינוך ממלכתי, תשי"ג-1953: פוליטיקה וחינוך במדינת ישראל בתקופתו של בן ציון דינור, 1951-1955. חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת תל-אביב.
- הכהן, ד' (2010). חוק חינוך ממלכתי תשי"ג (1953): צומת הכרעה שהוחמץ? בתוך ד' הכהן ומ' ליסק (עורכים), **צומתי הכרעות ופרשיות מפתח בישראל** (עמ' 88-131). מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות.
- הרמתי, ש' (1981). החינוך העברי במשנת ז'בוטינסקי לאור המחקר והמעשה החינוכי בתפוצות. ההסתדרות הציונית העולמית, המחלקה לחינוך ולתרבות בגולה.
- הרמתי, ש' (2004). זאב ז'בוטינסקי - יוזם בית הספר העברי-לאומי בתפוצות. בתוך א' בראלי ופ' גינוסר (עורכים), **איש בסער: מסות ומחקרים על זאב ז'בוטינסקי** (עמ' 299-323). מכון בן-גוריון לחקר ישראל, הציונות ומורשת בן-גוריון.
- הרצוג, א' (2007). הפוליטיקה של חלוקת תפקידי הניהול בחינוך: מבט מגדרי. **סוגיות חברתיות בישראל**, 4, 62-85.
- הרצוג, א' (2010). הפוליטיקה של מגדור החינוך: למי מועילה הפמיניזציה של ההוראה? בתוך א' הרצוג וצ' ולדן (עורכות), **על גב המורות: כוח ומגדר בחינוך** (עמ' 37-72). כרמל.
- הרצוג, ח' (1999). נשים בפוליטיקה ופוליטיקה של נשים. בתוך ד' יזרעאלי, א' פרידמן, ה' דהאן-כלב, ח' הרצוג, מ' חסן, ח' נוה וס' פוגל-ביז'אוי, מ'ין, מיגדר, **פוליטיקה** (עמ' 307-355). הקיבוץ המאוחד.
- הרצוג, ח' (2006). בין כיכר הדשא ושביל החצץ - נשים, פוליטיקה והחברה האזרחית. **תרבות דמוקרטית**, 10, 191-214.
- ויץ, י' (2003). מהאצ"ל לגח"ל: קווי מתאר של תנועת החרות, 1948-1965. **עיונים בתקומת ישראל**, 13, 233-254.
- ז'בוטינסקי, ז' (1928). **חכמת נשים. האשה**, ג, 14-19.
- ז'בוטינסקי, ז' (1947). **כתבים. כרך ב': שירים**. ערי ז'בוטינסקי.
- ז'בוטינסקי, ז' (1949). **כתבים. כרך ח': כתבים ציוניים ראשונים**. ערי ז'בוטינסקי.
- טייטלבוים-קריא, נ' (2017). אישה בזכות עצמה: דיון מגדרי-חברתי בכנסת על הצעה לתיקון פקודת מס הכנסה, 1949. **עיונים בתקומת ישראל**, 27, 50-72.
- טייטלבוים-קריא, נ' (2018). מנהיגה משורות האופוזיציה: דיוקנה המנהיגותי של מפקדת באצ"ל וחברת הכנסת אסתר רזיאל-נאור. חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת בר-אילן.
- יער, א' ושבביט, ז' (2001). רקע היסטורי לדיון בחברה הישראלית: האידיאולוגיה הציונית והחברה היישובית. בתוך א' יער וז' שביט (עורכים), **מגמות בחברה הישראלית** (כרך א', עמ' 1-124). האוניברסיטה הפתוחה.
- לבל, א' (2007). **הדרך אל הפנתיאון: אצ"ל, לח"י וגבולות הזיכרון הישראלי**. כרמל.
- מירון, ד' (2005). הקדמה: תרומתו של זאב ז'בוטינסקי לשירה העברית המודרנית. בתוך ז'בוטינסקי, **אילן מצל בגיא: זאב ז'בוטינסקי ושירתו** (עמ' 13-129). מסדר ע"ש זאב ז'בוטינסקי. מלמן, ב' (1997). מן השוליים אל ההיסטוריה של היישוב: מיגדר וארץ ישראליות (1890-1920). **ציון, סב(ג)**, 243-278.

- נאור, א' (עורך) (2017). *העברית: שפה, תרבות, חינוך*. מכון ז'בוטינסקי בישראל ומרכז מורשת מנחם בגין.
- סיטון, ש' (1998). בין פמיניזם לציונות: מאבק הגנות העבריות להכרה מקצועית. זמנים, 61, 26-37.
- סילברט, י' (2012). ראשית ההכשרה להוראה בארץ ישראל וייסוד סמינר לוינסקי. דור לדור, מב, 31-23.
- פסטרנק, ר' (2003). החינוך בחברה הישראלית. בתוך א' יער וז' שביט (עורכים), *מגמות בחברה הישראלית* (כרך ב', עמ' 899-1015). האוניברסיטה הפתוחה.
- צמרת, צ' (1993). ימי כור ההיתוך: ועדת חקירה על חינוך ילדי העולים (1950). המרכז למורשת בן-גוריון.
- צמרת, צ' (1997). עלי גשר צר: החינוך בישראל בשנות המדינה הראשונות. המרכז למורשת בן-גוריון.
- קרון, מ' (2000). "האשה" והחברה האזרחית בשנות ה-20. קשר, 28, 28-35.
- רובינסון, ר' (2010). *סערה מסייעת: התנועה הרוויזיוניסטית בשנים 1925-1940*. יד יצחק בן-צבי.
- רזניק, ש' (2011). חבלי הפרישה מהפרישה: האצ"ל - ממחתרת למפלגה (1947-1948). בתוך א' דיסקין (עורך), *מאלטלנה עד הנה: גלגולה של תנועה - מחרות לליכוד* (עמ' 13-32). כרמל ומרכז מורשת מנחם בגין.
- רייכל, נ' (2008). סיפורה של מערכת החינוך הישראלית: בין רכוזיות לביזור; בין מוצהר לנסתר; בין חיקוי לייחוד. מאגנס ומכון מופ"ת.
- רינות, מ' (1978). הפולמוס על עיצוב מערכת החינוך העברי בארץ-ישראל (1918-1920). הציונות, ה, 78-114.
- רשף, ש' (1987). בן-גוריון והחינוך העברי והממלכת. קתדרה, 43, 91-114.
- שילה, מ' (1995). האשה - "עובדת", או "חברה" במפעל התחייה? על מקומה של האשה בעלייה הראשונה (1882-1903). יהדות זמננו, 9, 121-147.
- שילה, מ' (2020). נשים בונות אומה: הפרופסיונליות העבריות 1918-1948. כרמל.
- תדמור-שמעוני, ט' (2010). שיעור מולדת: חינוך לאומי וכינון מדינה 1954-1966. המכללה האקדמית אחוה ומכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות.
- Addi-Racah, A. (2006). Women in the Israeli education system. In I. Oplatka & R. Hertz- Lazarowitz (Eds.), *Women principals in a multicultural society: New insights into feminist educational leadership* (pp. 49-68). Sense Publishers.
- Bowyer Bell, J. (1977). *Terror out of Zion: Irgun Zvai Leumi, LEHI, and the Palestine underground, 1929-1949*. Avon Books.
- Kark, R., & Eagly, A. H. (2010). Gender and leadership: Negotiating the labyrinth. In J. C. Chrisler & D. R. McCreary (Eds.), *Handbook of gender research in psychology. Vol. 2: Gender research in social and applied psychology* (pp. 443-468). Springer.
- Shavit, Y. (1988). *Jabotinsky and the Revisionist movement, 1925-1948*. F. Cass.
- Yishai, Y. (1997). *Between the flag and the banner: Women in Israeli politics*. SUNY Press.